

Luit van der Tuuk

DE EERSTE GOUDEN EEUW

*Handel en scheepvaart in de
vroegste middeleeuwen*

Luit van der Tuuk

DE EERSTE GOUDEN EEUW

*Handel en scheepvaart in de
vroege middeleeuwen*

Omniboek

Eerder verschenen van deze auteur

- **De Franken in België en Nederland**
Heersers in de vroege middeleeuwen (2016)
978 94 0190 912 9
- **Vikingen**
Noormannen in de Lage Landen (2015)
978 94 0190 682 1
- **De Friezen**
De vroegste geschiedenis van het Nederlandse kustgebied (2013)
ISBN 978 94 0190 166 6

Tweede, geheel herziene druk, 2016

© 2016 Uitgeverij Omniboek, Utrecht
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Omslagontwerp en binnenwerk www.garage-bno.nl
Illustratie omslag Monique Prinsen

ISBN 978 94 0190 843 6
NUR 684

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, verzoeken wij contact met ons op te nemen.

Alle afbeeldingen zijn door de auteur gemaakt, tenzij anders aangegeven.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Woord vooraf 9

1. Inleiding 11

2. Agrarische productie 17

Het hofstelsel 18

Hand-en-spandiensten 21

Maffiapraktijken 24

Landbouwopbrengsten 25

3. Nijverheid 29

Fries laken 30

Fuiken, netten en vishaken 32

Zoutwinning en andere bedrijvigheid 36

Het geheim van de smid 40

4. Lokale handel en markten 45

Regionale markten 46

Mollentanden en muizenbotjes 48

Marktrecht 52

Wijn 54

5. Langeafstandshandel 57

Relatienetwerken en luxeartikelen 58

Quentovic 60

Exotische snuisterijen 64

Tolheffing 66

Medemblik 72

Utrecht 80

6. Expansie van het handelsverkeer	85
Brokaat en Perzische tapijten	86
Slavenhandel	88
Bulkgoederen	92
Weegschaaltjes en muntmeesters	95
Zilvergeld en munthervormingen	100
 7. Handelaren	 109
De koopman en de dominee	110
Als vissen in het water: de Friese handel	112
<i>Friezen</i>	112
<i>Reric</i>	118
Diplomaten en spionnen	122
Taxfreezones	128
De dood van een handelsreiziger	131
Handelsgenootschappen	134
 8. Transport en infrastructuur	 139
Land- en waterwegen	140
Handelsroutes	145
Scheepvaart en navigatie	150
Het leven aan boord	154
Scheepsbouw	160
Klinknagels en sintels	163
Tuigage en zeilvoering	164
 9. Handelshavens	 167
Rivierstranden en kades	168
Handelsnederzettingen	172
Van <i>beach market</i> tot handelsknooppunt	174
<i>De vroegmiddeleeuwse Scheldehaven Domburg</i>	178
Potscherven en zwarte aarde	182
<i>Hedeby</i>	184
Burchten en omwallingen	186
Friese en Engelse handelsplaatsen	189
Het einde van de vroegmiddeleeuwse handel	193

Excursie 1: De beroemde handelsplaats Dorestad 197

- De sterkte *Duristate* 198
- De Gouden Eeuw van Dorestad 201
- Deense *warlords* 204
- Het noordelijke havengebied 206
- De oeverzone 207
- Landaanwinning en kadeconstructies 210
- De laat-Merovingische beddingzone 212
- Het Karolingische kadegebied 218

Excursie 2: Vroegmiddeleeuwse scheepstypen in onze streken 225

- Aakachtige rivierschepen 226
- Protohulken 230
- Kielschepen 237
- Kielschepen van eigen bodem 242
- Koggen 249

Excursie 3: Veluwe ijzerwinning 257

- Productieslakken 261

Geraadpleegde bronnen 265

Literatuur 267

Verantwoording van de illustraties 271

Plaatsnamenregister 272

Zakenregister 277

WOORD VOORAF

De bewoners van de Lage Landen staan bekend om hun handelsgeest. Handel en scheepvaart vormen dan ook een onverbrekkelijk deel van het erfgoed van België en Nederland. In de Gouden Eeuw bevoeren onze handelsschepen de wereldzeeën, maar het was niet voor het eerst dat onze gewesten een vooraanstaande plaats in het handelsverkeer innamen. Want de bewoners van onze kuststreken trokken er al in de vroege middeleeuwen op uit om in den vreemde handel te drijven. Van de zevende tot ver in de negende eeuw onderhielden zij een geolied handelsnetwerk in het hele Noord- en Oostzeegebied dat de economie in het noordelijk deel van Europa op een ongekende wijze deed opbloeien. We kunnen deze periode dan ook met recht als de eerste Gouden Eeuw bestempelen.

In 2013 won de auteur met dit boek de W.A. van Es-prijs voor de beste publicatie op het gebied van de Nederlandse archeologie. Uit het juryrapport:

‘Luit van der Tuuk schreef een zeer toegankelijke studie over de handelsnetwerken van het Noord- en Oostzeegebied in de periode van de zevende tot de negende eeuw, waarin voor een breed publiek op basis van zowel historische als archeologische gegevens een beeld wordt geschetst van het palet aan verhandelde producten, de opkomst en neergang van handelsnetwerken van verschillende omvang en reikwijdte, en van de levensomstandigheden in de handelsplaatsen. De enigszins provocatieve titel is vanzelfsprekend een impliciete verwijzing naar die andere, beter bekende Gouden Eeuw, waarin met de oprichting van de VOC de Republiek der Verenigde Nederlanden tot het centrum van de wereldhandel uitgroeide en de overzeese handel sommigen ongekende rijkdom bracht. Van der Tuuk is echter te veel historicus om te willen betogen dat handelsplaatsen als Domburg, Dorestad of Medemblik onder de Karolingen tot stapelplaatsen konden uitgroeien die de vergelijking met een zeventiende-eeuwse pendant als Amsterdam zouden kunnen doorstaan. Zijn studie is vooral een poging aandacht te vragen voor de vroegmiddeleeuwse

archeologie van het Nederlands-Vlaamse kustgebied die bij het grote publiek veel minder bekend is dan de materiële cultuur van de VOC. In die opzet is het boek, mede door de vlotte schrijfstijl en de vele illustraties, uitstekend geslaagd.

Hoewel volgens de oorkonde die ik zo aan de winnaar mag uitreiken, de W.A. van Es-prijs een “aanmoedigingsprijs voor jong onderzoekstalant” is, stelt de jury vast dat de laureaat van dit jaar behoort tot een categorie die sinds de televisieoptredens van de Juinense jongeren Koos Koets en Robbie Kerkhof “oudere jongeren” zijn gaan heten. Dat heeft hij overigens gemeen met de andere genomineerden die allemaal de halve eeuw gepasseerd zijn. Aanmoediging behoeft de laureaat van vandaag eigenlijk ook al niet. Wie geïnteresseerd is in de vroege middeleeuwen kent zijn naam immers van enkele andere populairwetenschappelijke boeken, zoals *De Friezen: De vroegste geschiedenis van het Nederlandse kustgebied* (2013), *Vikingen: Noormannen in de Lage Landen* (2015) en *De Franken in België en Nederland: Heersers in de vroege middeleeuwen* (2016). (...) Kortom, deze laureaat heeft een vaardige pen die nauwelijks nog aanmoediging nodig heeft. Met de bekroning van deze studie spreekt de jury haar waardering uit voor de bijdrage die de auteur heeft geleverd aan de kennisverspreiding en de vergroting van het draagvlak voor de archeologie in Nederland.’

dr. Ton Derks, voorzitter van de jury van de W.A. van Es-prijs

Bronzen fibula.

(1)

INLEIDING

.....

Leudast liep langs de huizen van de kooplieden, bekeek hun handelswaar, liet zilver afwegen en bekeek allerlei sieraden. 'Deze zaken wil ik kopen,' zei hij, 'want ik heb nog heel wat goud en zilver.'

(Gregorius van Tours, *Historiën*, boek 6, hoofdstuk 32)

.....

Het is alsof Leudast in dit fragment uit de zesde eeuw gewoon door een winkelstraat liep om boodschappen te doen. Veel lijkt er dus niet veranderd, maar schijn bedriegt. Gregorius beschreef een stad in Gallië, in het huidige Frankrijk, waar de klassieke cultuur nog volop leefde. In de Romeinse periode was er een bloeiende handel ontstaan tussen agrarische en ambachtelijke productiecentra op het platteland en welgestelde afnemers in de steden. Na de val van het West-Romeinse Rijk raakten veel van deze steden in verval, waardoor de handel in de vroege middeleeuwen ineenschrompelde.

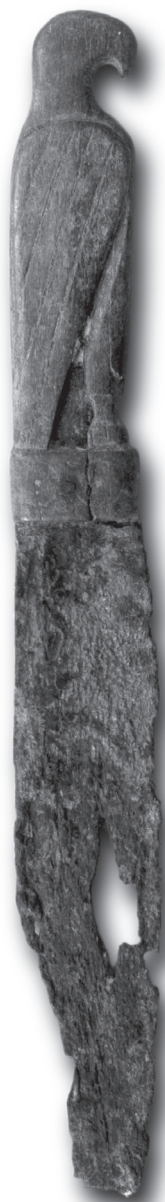
In menig geschiedenisboek vinden we dat de vroegmiddeleeuwse samenleving een agrarische was, waarin handel en nijverheid geen rol van betekenis speelden. De boerenbevolking in onze contreien was arm en te veel met overleven bezig om aan handelsactiviteiten toe te komen. Nu valt het niet te ontkennen dat alles op het boerenbedrijf gericht was, waarin vrijwel iedereen werkzaam was. Toch moeten we de veronderstelde geringe betekenis van de handel nuanceren.

Er waren in onze streken nauwelijks echte steden te vinden, zoals in Gallië, waardoor zich amper een regionale handelstraditie kon ontwikkelen. Desondanks waren de kustbewoners zich op de handel gaan richten. Dat komt omdat zij voor een belangrijk deel op veeteelt en schapenhouderij aangewezen waren, waardoor zij vanouds buiten hun eigen woongebied moesten handelen om aan levensmiddelen zoals graan te komen. Dat bleek een gelukkige stap vanwege de gunstige ligging van het Vlaams-Nederlandse kustgebied te midden van opkomende koninkrijken rond de Noordzee. De bewoners van onze kusten werden daardoor dé kooplieden en vrachtaarders van Noordwest-Europa. Ze verhandelden agrarische overschotten en ambachtelijke producten uit het Frankische kerngebied en stimuleerden daarmee op ongekende wijze de economie. In de dagen van Karel de Grote beleefde de handel in onze streken zelfs een heuse Gouden Eeuw, de eerste in de geschiedenis van de Lage Landen.

Om te zien hoe de handel zich bij ons ontwikkeld heeft, gaan we dieper in op verschillende facetten van het vroegmiddeleeuwse handelsverkeer. We begin-

nen met de agrarische producenten die aan het begin van de handelsketen stonden. Maar we kijken ook naar vissers, handwerkers en anderen, zoals degenen die bodemschatten opdolen of houtskool brandden, voordat we ons met het handelsverkeer zelf gaan bezighouden. We bekijken hoe de handel – het uitwisselen van goederen en diensten – zich ontwikkelde: eerst lokaal, dan interregionaal en uiteindelijk de verre handel. We verdiepen ons in juridische kwesties, zoals marktrecht en handelsverdragen. We volgen de goederen die door de handen gingen van kooplieden, zonder wie het handelsverkeer niet mogelijk was. Daarom gaan we op zoek naar deze hoofdrolspelers, naar het kader waarbinnen zij moesten opereren en de machthebbers met wie zij te maken hadden. Steeds weer blijkt hoezeer handel en politiek met elkaar verweven waren. We zullen zien dat de handel in de vroege middeleeuwen heel anders functioneerde dan tegenwoordig. Er waren vrije ondernemers en aan een heer gebonden handelaren. Ze hadden dus niet allemaal dezelfde rechtspositie, om maar eens een aspect te noemen.

We beschouwen de handelsroutes van kooplieden en transporteurs, hun vervoermiddelen over land en in het bijzonder over water. We komen meer over de handel te weten wanneer we die vanuit een verkeerstechnische kant bezien. Dat doen we door vooral naar de gebruikte schepen te kijken, omdat die van groot belang waren als transportmiddel voor handelsgoederen. We volgen de koopvaardij in haar ontwikkeling. Grootte en type bepaalden voor wat voor soort vervoer schepen werden gebruikt: op volle zee, als kust- of waddenvaartuig of voor het vervoer op binnenwateren. De bouwwijze bepaalde ook hoe afmeerplaatsen ingericht moesten worden. Daar ontstonden de handelscentra waar kooplieden en vrachtvaarders over opslagmogelijkheden en andere faciliteiten beschikten. Deze havenplaatsen zijn onverbrekkelijk met het handelsverkeer verbonden en zullen dan ook van verschillende kanten belicht worden. Naast het algemene beeld dat van deze plaatsen geschetst wordt, komen enkele specifieke handelscentra aan bod, zowel in onze streken als daarbuiten. In afzonderlijke tekstinzetten, verspreid over het boek, zoomen we in op deze havenplaatsen, waarvan we ons een zo

Mes met houten gevest in de vorm van een vogel.

goed mogelijk beeld trachten te vormen. We proberen bij wijze van spreken de geur van teer en gerookte vis op te snuiven.

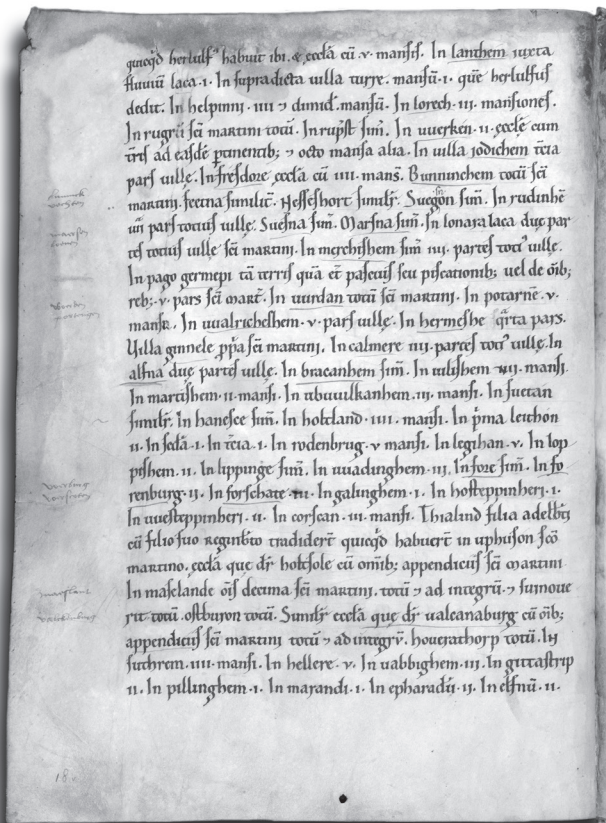
We verkennen de periode van de vroege middeleeuwen in Noordwest-Europa, de gebieden rond de Noord- en de Oostzee. Maar het zwaartepunt ligt in onze eigen contreien: de benedenloop van de grote rivieren en het kustgebied van wat nu Nederland en België is. Het zijn streken die ooit in de uiterste periferie van het Romeinse Rijk lagen en daardoor maar oppervlakkig geromaniseerd waren.

We bekijken een tijdvak dat moeilijk te begrenzen is – ieder gekozen tijdstip is in dezen kunstmatig. Dat begint op het moment waarop de Romeinen definitief hun greep op Noordwest-Europa verloren hadden, ergens in de vijfde eeuw. En de periode eindigt op het moment waarop vroegmiddeleeuwse handelsknooppunten ten onder gingen om plaats te maken voor een nieuw type steden dat tot vandaag is blijven voortbestaan. Die overgang vond voornamelijk in de tiende eeuw plaats, een echte cesuur valt er niet aan te wijzen. Er zijn natuurlijk andere manieren om het einde van de vroege middeleeuwen te definiëren, maar in dit kader kiezen we voor een economisch perspectief.

We nemen de handel in al zijn verscheidenheid op een thematische en niet op een chronologische wijze onder de loep. Daardoor zou onterecht de indruk kunnen ontstaan dat we met een statische wereld te maken hebben, waarin op economisch gebied niets veranderde. Gedurende de hele vroege middeleeuwen bleef de omvang van de handel beperkt. Boerenfamilies produceerden en consumeerden voornamelijk hun eigen landbouwproducten. Daardoor werd er aanvankelijk slechts een beperkte uitwisseling van goederen aan de gang gehouden. Alleen de elite nam luxeproducten af. Naarmate landbouwmethoden verbeterden, werden er meer verhandelbare overschotten geproduceerd. Aan die handel kwam langzamerhand steeds meer klinkende munt te pas. In de loop van de tijd veranderde er dus wel degelijk het een en ander.

We volgen de gang van zaken van het handelsverkeer en proberen die met contemporaine teksten te staven, ook al is dat niet eenvoudig. Want de schriftelijke bronnen die ons zijn overgeleverd, gaan voornamelijk over het formele deel van de handel, over tolheffing of marktrechten. De kennis daarvan hebben we vooral te danken aan officiële stukken, waarin rechten beschreven zijn die met de handel te maken hebben. Dergelijke privileges waren voornamelijk aan kloosters en kerken verleend. Lijsten met bezittingen en rechten van religieuze instellingen zijn dan ook bijzonder leerzaam. Soms zijn dergelijke registers net als een polyptiek, een veelluik, in meerdere kolommen verdeeld

en worden dan ook zo genoemd. Naast deze kerkelijke overzichten vinden we ook in de wetgeving van de Frankische vorsten het nodige over de formele kant van het handelsverkeer terug. Maar het is lastig om wat over de dagelijkse gang van zaken terug te vinden en details te achterhalen van het reilen en zeilen van de kooplieden op wie de vroegmiddeleeuwse handel dreef. De schaarse geschriften die daar nog wat over te melden hebben, werden meestal door geestelijken vervaardigd die niets met handelaren ophadden. Ze fulmineerden tegen de commercie, hoewel ze die ironisch genoeg zelf met hun grootgrondbezit aangezwengeld hadden. Het beeld dat de geestelijkheid heeft geschetst, is gekleurd en vertoont vele lacunes. Speciaal in verhalen over rondreizende missionarissen komen we een enkele keer, en dan meestal nog terloops, handelaren en vrachtaarders tegen. Deze predikers waren voor hun eigen vervoer nu eenmaal van handelende varengasten afhankelijk. Soms gaven ze bij wijze van stichtend voorbeeld – hoe het niet moest – een beschrijving van de handelwijze van een koopman.

Blad uit het goederen-
register van de Utrechtse
kerk. Afschrift uit het
Liber Donationum van de
Utrechtse Dom uit de
twaalfde eeuw.

Behalve geschriften van de geestelijkheid gunnen IJslandse saga's en getuigenissen van Arabische gezanten en kooplieden ons een blik op het doen en laten van varende ondernemers, waarbij ze pikante details soms niet schuwen. De IJslandse teksten zijn weliswaar pas in de dertiende eeuw of zelfs nog later te boek gesteld, maar ze gaan vaak terug op mondeling overgeleverde verhalen uit de negende tot de elfde eeuw. Daarbij moeten we er wel voor beducht zijn dat veel details niet zo oud hoeven te zijn.

De schaarse teksten staan ons lang niet altijd toe dat we een eenduidig antwoord op alle vragen kunnen vinden. Regelmatig zijn we gedwongen onze toevlucht te nemen tot wat ruimer vloeiende bronnen uit een latere periode waarin we een situatie beschreven vinden die vermoedelijk al eerder bestond. Daar is op zichzelf niets tegen, mits we voorzichtig met de gegevens omgaan.

Door een gebrek aan geschreven bronnen is het niet vreemd dat het vroegmiddeleeuwse handelsverkeer traditioneel vanuit een archeologisch gezichtspunt bekeken wordt, ook al hebben we met een vraagstuk te maken dat zich bij uitstek voor een multidisciplinaire benadering leent. Archeologisch onderzoek brengt handelsbetrekkingen, handelsroutes en afzetgebieden in kaart en toont ook veel van de verhandelde goederen. Daaruit valt bijvoorbeeld op te maken dat er al vroeg een wijdverbreid handelsnetwerk was. Die conclusie kan ook worden getrokken uit muntvondsten en het daarna volgende numismatische onderzoek. Maar over de mensen achter het handelsverkeer, hun maatschappelijke en juridische positie, de sociale structuur van hun handelsbetrekkingen, komen we zo weinig te weten. En datzelfde geldt ook voor degenen die aan het begin van de handelsketen stonden. Met deze agrarische en ambachtelijke producenten openen we onze zoektocht naar handel en scheepvaart in de vroege middeleeuwen.

De bewoners van de Lage Landen staan bekend om hun handelsgeest. Zij onderhielden al in de vroege middeleeuwen een geolied handelsnetwerk dat de economie in het noordelijk deel van Europa op ongekende wijze deed opbloeien.

Uit deze periode zijn weinig archeologische vondsten bekend en de schriftelijke bronnen zijn fragmentarisch. Des te verrassender is het beeld dat Luit van der Tuuk schetst van de Nederlandse handel en scheepvaart in de vroege middeleeuwen, waarin de basis werd gelegd voor de befaamde Gouden Eeuw. Op toegankelijke wijze beschrijft de auteur deze bijzondere geschiedenis, rijk geïllustreerd met authentieke citaten en veel uniek beeldmateriaal.

Met dit boek won Luit van der Tuuk de W.A. van Es-prijs voor het beste boek over archeologie.

LUIT VAN DER TUUK (1954) is conservator van Museum Dorestad. Hij is gespecialiseerd in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Noordwest-Europa. Zijn recente boeken *De Friezen*, *Vikingen* en *De Franken in België en Nederland* werden lovend ontvangen.

★★★★★

– NRC *Handelsblad* over *Vikingen*

Omniboek

www.omniboek.nl

NUR 684

